

Fârâbî'nin Felsefe Sisteminde Tanrı'nın Varlığını Bilmenin İki Yolu

Haticetül Kübra Özelçi

<https://orcid.org/0000-0001-7690-9112> | kubra.ozelci@gmail.com

Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Konya, Türkiye

Öz

Fârâbî'nin felsefe sistemi, Tanrı'nın varlığının kesin bir biçimde bilinebileceği iddiasını taşımaktadır. Buna göre, Tanrı'nın varlığı, burhânî bir bilgidir. Fârâbî, Tanrı'yı İlk Neden olarak ve İlk İlke olarak nitelemektedir. Biz çalışmamızda, Fârâbî'nin Tanrı'nın varlığını, bilgi düzeyinde (epistemolojik olarak) nasıl açıkladığı ve nasıl temellendirdiği sorusu ile ilgilendik. Fârâbî, *El Medinetü'l Fazıla* eserinde Tanrı'dan bir temel ilke olarak bahsetmektedir. O, *İlimlerin Sayımı* eserinde ise kişinin, Tanrı'nın varlığının bilgisine, diğer varlıkları nedensel bir düzen içinde bildikten sonra erişeceğini söylemektedir. Tanrı kavramının, Fârâbî tarafından hem temel ilke olarak kabul edildiği hem de temellendirildiği görülmektedir. Bu durum nasıl anlaşılmalıdır? Eğer Tanrı, İlk Neden olarak bir temel ilke ise, bu ilkenin neden temellendirilmesi gerekli görülmektedir? Tanrı'nın varlığı bir temel inanç mıdır? Eğer öyleyse, bu inancın, başka inançlara bağlı olmaması gerekmez mi? Fârâbî'nin düşünce sistemi içinde kalarak bu soruların cevaplanabileceğini düşünmekteyiz. Bu çalışmamızda, Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığının bilgisine erişimin yollarını araştırdık. Dolayısıyla, Tanrı'nın varlığının Fârâbî'nin felsefe sistemindeki yeri üzerine, bütüncül bir bakış açısı ortaya koyduk. Bu bakış açısının bütüncül olduğu söylemi, Tanrı'nın varlığı ile ilgili araştırmamızda, Fârâbî'nin bütün olarak felsefe sistemini dikkate almamızla ilgilidir. Araştırmamızda, Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığının kesin bilgi olduğu görüşünü açıklamayı hedefledik. Araştırmada nitel araştırma yöntemini kullandık. Metin analizi yaparak verileri topladık, yorumladık ve sonuca ulaştık. Metin analizi yaparken analitik ve hermeneutik yöntemleri birlikte kullandık. Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığının bilgisine erişimde iki yoldan söz edildiğine ulaştık. Bunlardan birinde, apriori bilgi niteliğindeki İlk Neden, ilk "mâkûlât"lardan biri olarak tanıtılır. Diğerinde ise İlk Neden'in bilgisine, varlığa dair diğer nedenleri bildikten sonra erişilir. Biz bu durumun, bahsedilen ilk ilkelerin (mâkûlât) bilinebilirlik açısından eş-değer olmamasıyla açıklanabileceğine vardık. Nitekim Fârâbî ilk ilkelerin bazılarının kolayca herkes tarafından bilindiğini, bazılarının ise belirli bir çaba ve düşünme sonucu bilindiğini ifade etmektedir. Sonuçta, biz, Fârâbî'nin felsefesinde, Tanrı'nın, bir ilk ilke olarak insanın zihninde en başından beri bulunsa da bu ilkenin çok açık olmadığını tespit ettik. Bu ilkenin kavranması, çaba ve düşünme gerektirir. Ayrıca, bu yaklaşımımız, Tanrı'nın ilk ilkelerden biri olarak insan zihninde olmasına rağmen, neden herkesin Tanrı inancına sahip olmadığı sorusuna da Fârâbî'nin felsefe sistemi içinde bir yanıt oluşturabilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Din Felsefesi, Din, Fârâbî, İlk Neden, Tanrı'nın Varlığı, Bilinebilirlik.

Etik Beyan	Bu çalışma, 4. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sunulan "Fârâbî'nin Felsefe Sisteminde Tanrı'nın Varlığını Bilmenin İki Yolu" adlı tebliğin geliştirilmiş hâlidir.
Türü	Makale
Geliş Tarihi	06.08.2024
Kabul Tarihi	05.01.2025
Yayın Tarihi	15.01.2025
Kategori	Sanat ve Beşeri Bilimler, Dinî Araştırmalar - İlahiyat
Araştırma Alanı	Din Felsefesi
Konu	Tanrı'nın Varlığı
Sempozyum	:
Adı	4. Türkiye Sosyal Bilimler Sempozyumu
Web	https://sempozyum.okuokut.org/tsbs/article/view/588
Yer ve Tarih	Çevrim İçi - 26-31 Ağustos 2024
Sponsor	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi; Oku Okut Derneği
Bildiri Oturum Bilgisi	3. Oturum - 26 Ağustos 2024 Pazartesi 17:00 - 18:10
Telif Hakkı	© 2025 Haticetül Kübra Özelçi. Yazar telif hakkını elinde tutarak yayıncıya uygun lisans ile yayım izni vermiştir.
Lisans	
Yayımcı	Oku Okut Yayınları
Kaynak Gösterimi	Özelçi, Haticetül Kübra. "Fârâbî'nin Felsefe Sisteminde Tanrı'nın Varlığını Bilmenin İki Yolu". <i>TSBS Bildiriler Dergisi</i> 4 (2025), 107-120. https://doi.org/10.55709/tsbsdergisi.588

Two Ways of Knowing God's Existence in al-Fârâbî's Philosophical System

Haticetül Kübra Özelçi

 <https://orcid.org/0000-0001-7690-9112> | kubra.ozelci@gmail.com

Ph.D. Student, Necmettin Erbakan University, Konya, Türkiye

Abstract

Al-Fârâbî's philosophical system claims that God's existence can be known with certainty. Accordingly, God's existence is a demonstrative (*burhân*) knowledge. Al-Fârâbî describes God as the First Cause and the First Principle. In our study, we are interested in the question of how al-Fârâbî explains and grounds God's existence at the level of knowledge (epistemologically). In his book, *Virtuous City*, al-Fârâbî mentions God as a basic principle. In his book *Abbreviation of Sciences*, he states that one can attain the knowledge of God's existence only after knowing other beings in a causal order. In this case it is seen that al-Fârâbî both accepts the concept of God as a basic principle and grounds it. How should this situation be understood? If God is a basic principle as the First Cause, then why is it necessary to justify this principle? Is the existence of God a basic belief? If so, should not this belief not depend on other beliefs. We think that these questions can be answered by staying within al-Fârâbî's system of thought. In this study, we have searched the ways of accessing the knowledge of God's existence in al-Fârâbî's philosophical system. Therefore, we put forward a holistic perspective on the place of God's existence in al-Fârâbî's philosophical system. The statement that this perspective is holistic means that in our research on God's existence, we have considered al-Fârâbî's philosophical system as a whole. In our research, we aimed to explain al-Fârâbî's view that God's existence is certain knowledge in his philosophical system. We used qualitative research method in our research. We collected, interpreted, and concluded data by analysing texts. We used analytical and hermeneutic methods together while analysing the texts. We found that al-Fârâbî's philosophical system mentions two ways of accessing the knowledge of God's existence. In one of them, the First Cause, which is apriori knowledge, is introduced as one of the first 'maqûlât'. In the other, the knowledge of the First Cause is accessed after knowing the other causes of existence. We have concluded that this can be explained by the fact that these first principles (*maqûlât*) are not equivalent in terms of knowability. As a matter of fact, al-Fârâbî states that some of the first principles are easily known by everyone, while others are known after a certain effort and reflection. As a result, we have found that although God as a first principle is present in the human mind from the very beginning in al-Fârâbî's philosophy, this principle is not very clear. The comprehension of this principle requires effort and reflection. More over this approach of ours can answer the question of why not everyone beliefs in God despite the fact that God is present in the human mind as a first principle within al-Fârâbî's philosophical system.

Keywords

Philosophy of Religion, Religion, Al-Fârâbî, First Cause, Knowability.

Ethical Statement	This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled “Two Ways of Knowing God’s Existence in al-Fārābī’s Philosophical System” at the 4th Turkish Symposium of Social Science. This study is extracted from my doctorate seminar entitled “A Research on Knowledge of God in Al-Farabi’s Metaphysic”, supervised by Prof. Dr. Bayram DALKILIÇ (Ph.D. seminar, Necmettin Erbakan University, Konya, Türkiye, 2020).
Type	Article
Received	2024-08-06
Accepted	2025-01-05
Published	2025-01-15
Category	Art & Humanities, Religion & Theology
Research Area	Philosophy of Religion
Subject	God’s existence
Conference	:
Title	4th Turkish Symposium of Social Sciences
Web	https://sempozyum.okuokut.org/tsbs/article/view/588
Location & Date	Online - August 26-31, 2024
Sponsor	Ankara Yıldırım Beyazıt University; Oku Okut Association
Proceeding Session	Session 3 - August 26, 2024, Monday 17:00 - 18:10
Copyright	© 2025 Haticetül Kübra Özelçi. The author retains the copyright and provides the publisher with a proper license to publish.
License	
Publisher	Oku Okut Press
Citation	Özelçi, Haticetül Kübra. “Two Ways of Knowing God’s Existence in al-Fārābī’s Philosophical System”. <i>TSBS Proceedings Journal</i> 4 (2025), 107-120. https://doi.org/10.55709/tsbsdersgisi.588

Giriş

Çalışmamızın konusu, filozof Ebu Nasr el-Fârâbî'nin (870-950) felsefe sistemi içinde, Tanrı'nın varlığı ile ilgili bir bilginin nasıl yer aldığıdır. Bu bağlamda, Fârâbî'nin, Tanrı'nın varlığı ile ilgili bilgi için iki yol gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu yolların uğrak noktalarından biri, insan aklındaki “ortak ilk mâkuller (el-mâkulâtü'l evvelü'l müşterek)”¹ iken diğeri “cisim olmayan ve cisimlerin içinde olmayan varlıklar” ile ilgili araştırmadır.²

Amaç, Fârâbî'nin felsefesinde, Tanrı'nın varlığı ile ilgili bilgi için bahsedilen iki yol arasındaki bağlantının kurulmasıdır. Tanrı kavramı ortak ilk makullerden biri ise o zaman Tanrı'nın varlığına dair araştırma gerekli midir? Bu soru, çalışmanın asıl problemi. Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığına dair bilgi, hem ilk mâkul türünden temel bir bilgi olarak hem de araştırma yoluyla temellendirilmesi gereken bir konu olarak görünmektedir. Bu çalışmada, Fârâbî'nin felsefe sistemi içinde, bu ikilemi açıklayabilecek bir anlayışa yer verilmektedir. Bu anlayışın, Fârâbî'nin Tanrı kavramını anlamada, onun felsefe sistemini dikkate alarak bütüncül bir bakış-açısı sunmakla, faydalı olabileceği düşünülmektedir.

Fârâbî'nin Tanrı ile ilgili tasavvuru, Tanrı'nın ilk Neden (es-Sebebü'l Evvel) olarak nitelenmesi ile sınırlandı. Çünkü bu araştırmada, Fârâbî'nin Tanrı'nın varlığı ile ilgili bilgi konusuna odaklanıldı ve Tanrı'nın varoluşu, Fârâbî'nin felsefe sisteminde, bir ilk Neden, ilk ilke olarak bilgi konusu olabilmektedir.

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemlerinden metin analizi yöntemi kullanılarak hazırlandı. Metin analizleri hem analitik hem hermeneutik bakış açlarına yer verilerek yapıldı. Çalışmanın asıl kaynakları, Fârâbî'nin kendi eserleri arasından seçildi. Fârâbî'nin Türkçeye çevirisi yapılmış eserleri, Arapça asılları ile karşılaştırmalı biçimde incelendi.

Fârâbî'nin felsefe sistemi içinde, Tanrı'nın varlığının temel inanç sayılabileceğine dair bir fikrin olduğu bağlamda ve Tanrı'nın varlığına dair bilgiye erişimi sağlayan yöntemin hangi yöntem olduğu sorusu bağlamında, çalışma, iki başlığa ayrılarak düzenlendi.

Fârâbî'nin felsefesinde, Tanrı'nın varlığının kesinlikli bilgi ile kavranabileceği söz konusudur. Onun felsefesinde, kesinlik (yakîn), doğru tasdik ile ortaya çıkmaktadır. Doğru (sâdik) olan kavram, zihin dışında da zihinde inanıldığı gibidir. Dolayısıyla kesinliği oluşturan tasdik, burhânî tasdiktir. Fârâbî, diğer tasdik çeşitleri olan cedel ve hitabet için — kesine yakın ve kesinden en uzak hâlde — dereceli bir kesinlikten bahsetmektedir.³ Fârâbî, felsefe sistemi içinde, Tanrı'nın varlığının “burhânlar ile ispat edilmesi”ni gerekli görmektedir.⁴ Tanrı'nın varlığına dair kesin bilgiye erişim için nasıl bir yol izlenmelidir? Çalışmamızda, bu soru Fârâbî'nin bilimsel araştırma yöntemine

¹ Fârâbî, *El Medînetü'l Fazıla*, çev. Nafiz Danışman (Ankara: MEB İslam Klasikleri Yayınları, 2001), 68, 69. Eserin Arapçası için bkz. Fârâbî, *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fazıla* (Beyrût: Dâru'l-Meşrîk, 1986), 103.

² Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş (İstanbul: MEB Yayınları, 1990), 122. Eserin Arapçası için bkz. Fârâbî, *İhsâu'l Ulûm* (Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1996), 76.

³ Fârâbî, *Kitabu'l Burhân*, çev. Ömer Türker - Ö. Mahir Alper (İstanbul: Klasik Yayınları, 2012), 1, 2.

⁴ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 122.

bakılarak yanıtlanmaktadır. Bunun öncesinde, Fârâbî'nin düşünce sisteminde Tanrı ile ilgili bir temel inancın varlığı konu edinilmektedir.

1. Tanrı İnancı Açısından Temel İnanç

Temel inanç (basic belief) kavramının, Plantinga'nın tanımına bakılarak “başka inançlar temelinde kabul edilmeyen inançlar”ı ifade ettiği anlaşılmaktadır. Plantinga, bir inancın, uygun şekilde veya doğru şekilde temel inanç olmasının hangi ölçüte göre belirleneceği hakkında bir soruşturma yapmaktadır. O, bu soruşturması sırasında, hâlihazırdaki ölçütleri yetersiz bularak eleştirmektedir. Sonuçta Plantinga, Tanrı'nın var olduğu inancının da temel bir inanç olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla Tanrı'ya inanç için, başka bir argüman veya kanıt dayanağı aranmaksızın, inanç sahibi, ‘entelektüel olarak haklı’ sayılmaktadır.⁵ Temelci yaklaşımda, temel inançlar, “kendiliğinden açık önermeler ve düzeltilemez önermeler” ile sınırlıdır. Kendiliğinden açık önermeler, zorunlu doğrular olup terimlerinin anlamı kavrandığı an doğruluğu da anlaşılan önermeler olarak; düzeltilemez önermeler ise kişisel deneyimlere bağlı biçimde bilinir hâle gelen durumlarla ilgili önermeler olarak betimlenmektedir.⁶ Böylece Plantinga tarafından Tanrı inancının da temel inanç olduğu iddia edilmesiyle temel inançlar kümesinin sınırları genişletilmeye çalışılmıştır. Plantinga'nın sınırları genişletmesi, Robbins tarafından “entelektüel emperyalizm”e bir karşı-çıkış şeklinde sunulmaktadır. Nitekim Plantinga'nın temel inançların belirlenmesinde ciddi bir gerekçe bulmadığı, yani neden yalnızca “kendiliğinden açık önermeler ve düzeltilemez önermelerin” temel inanç olarak tanımlandığını anlaşılır bulmadığı, belirtilmektedir.⁷

Johnsen, Plantinga'nın Tanrı'ya inancın temel inanç olabileceği iddiasını sınırlayarak benimsemektedir. O, temel bir inancın, “herhangi bir kişi için, bir zamanda, belirli bir durumlarda” ortaya çıkan bir inanç olması bağlamında, Tanrı'ya inanmayı temel inanç kabul etmektedir. Burada, Tanrı'ya inancın, “bir ağaç görüymüş gibi gelmek; kahvaltı yaptığını hatırlıyormuş gibi gelmek” şeklindeki belirli inanç durumlarına benzerliği üzerinden, temel inanç olduğu düşünülmektedir.⁸ Johnsen'in yaklaşımında, temel inancın nesnel kesinlik düzeyinde bir inanç olmadığı; bu inançların “kişi, zaman, durum” görelisi oldukları söylenebilir.

Tanrı'ya inancın temel bir inanç olmadığını, bu inancın ancak başka bir inanç temelinde kurulabileceğini savunanlar da vardır. Bunlardan biri olarak Goetz, Tanrı'nın farkında olmanın O'nun bazı özelliklerinin de farkında olmayı gerektirdiğini ve bu özelliklerin, Tanrı'nın var olduğu inancına öncel olduğunu açıklayarak Plantinga'nın yaklaşımından uzaklaşmaktadır. Goetz, Tanrı hakkındaki önermelerin, Johnsen'in aksine, “bir ağaç görme” ile benzer olmadığı kanaatinde. Goetz, Tanrı inancının çıka-

⁵ Alvin Plantinga, “Is Belief in God Properly Basic?”, *Noûs*, 1/15 (1981), 42, 43.

⁶ Stewart C. Goetz, “Belief in God Is not Properly Basic”, *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*, ed. R. Douglas Geivett v.d. (Oxford: Oxford University Press, 1992), 169.

⁷ J. Wesley Robbins, “Is Belief in God Properly Basic”, *International Journal for Philosophy of Religion* 14 (1983), 243.

⁸ Bredo J. Johnsen, “Basic Theistic Belief”. *Canadian Journal of Philosophy* 16/3 (September 1986), 462, 463.

rıma dayalı olduğu savunusunu, bu inancın “kendisi” ile ilgili bilgiye dayandığını söyleyerek temellendirir. Buna göre, ‘zorunlu varlık olarak Tanrı’ inancı, “kişinin kendisi”nin olumsal varlık olduğu inancı üzerine kuruludur.⁹ Bu açıdan zorunlu varlık, olumsal varlık tasarımıyla türemektedir.

Özetle, temel inancın başka bir inançla başlamayan, başka bir inançtan doğmayan bir inanç olduğu anlaşılmaktadır. Tanrı inancının temel bir inanç olduğu onaylanırsa, o zaman inanandan, Tanrı’ya inancı için herhangi bir gerekçe göstermesi beklenmemektedir.

Çalışmanın sorusuna dönüldüğünde, Fârâbî'nin felsefe sisteminde Tanrı inancının temel bir inanç olup olmadığı gündeme gelmektedir. Fârâbî'nin düşünce sisteminde, temel inanç tanımına uygun inanç içeriklerinin varlığından söz edilebilir mi? Bu soru olumlu yanıtlanabilir. Fârâbî, mantık sanatının öncüllerini açıklarken “kıyas” yapılmadan erişilen öncüllerin olduğunu ve bu öncüllerin, “doğal” olarak bulunan ve “tecrübe” ile edinilen iki kaynağı olduğunu anlatmaktadır. Doğal öncüller, nereden, ne zaman, nasıl kazanıldığı ile ilgili bilgi ve bilincin olmadığı öncüllerdir. Bu öncüller isteğe bağlı kazanılmazlar ve araştırma konusu da değildir. Doğal öncüller, “insana ait doğal ilk öncüller” olarak nitelenir ve “ilk ilkeler (el-mebâdiü'l evvel) diye isimlendirilir.¹⁰ Temel inanç kavramının kapsamı, kendiliğinden açık inançları ve deneyime bağlı düzeltilemez inançları içine almaktadır.¹¹ Fârâbî'nin “ilk ilkeler”in bir kaynağı olarak gösterdiği tecrübe, temel inanç oluşturma yollarından düzeltilemez inançlara uygun düşmektedir. Gösterilen diğer kaynak ise yine başka bir temele bağlanmayan ve “nasıl kazanıldığı bilinmediği” vurgulanan doğal öncüllerdir. Nihayetinde Fârâbî'nin düşünce sisteminde temel öncüllere yer verildiği söylenebilir. Bu öncüllerin, temel inanç oluşturma içeriklerini oluşturdukları çıkarılabilir. Ancak Fârâbî'nin, temel öncüllerin nasıl belirlenmesi gerektiği ile ilgili yani temel inanç ölçütü olabilecek bir kural verdiği görülmektedir. Bunun yerine o, temel inanç sayılabilecek “ortak ilk mâkuller” sınıfından bahsetmektedir. Bu ortak akledilirler, “geometrinin ilk ilkeleri; insanın yapacağı güzel ve çirkin şeyleri bildiren ilk ilkeler; ilk Neden'in de yer aldığı, mevcutların hâllerini öğretmeye yarayan ilk ilkeler” şeklinde üç sınıfa ayrılmaktadır.¹² Böylece, ilk Neden kavramının bir temel inanç olduğu düşünülebilir. Tanrı'nın varlığını bilmede, Fârâbî'nin felsefe sistemindeki uğraklardan birinin temel inanç oluşturan bir temel ilke olduğu, bu şekilde serimlenmektedir.

Temel inançlar, kanıtlama, gerekçelendirme gerektirmeyen kabuller ise ilk Neden ile ilgili bir kanıtlama (burhân), yapmanın gereği var mıdır? Fârâbî'nin düşünce sisteminde, ilk Neden'in kavranması nasıl gerçekleşmektedir?

Tanrı'nın varlığını kabul etme, bir temel inanç durumundan ileri geliyorsa bu inancın kaynağı, Tanrı'nın varlığının kendisi olmalıdır. Tanrı'nın varlığını kabul etmenin bu biçimi, ontolojik yöntemle bağlı bir vargıdır. Fakat Tanrı'nın varlığının bir gerekçelendirme sonucu inanılabilir kılındığı durumda, Tanrı'nın varlığını kabul etme,

⁹ Goetz, “Belief in God Is not Properly Basic”, 171, 174, 175.

¹⁰ Fârâbî, *Kitab'ul Burhan*, 5, 6.

¹¹ Plantinga, “Is Belief in God Properly Basic?”, 49.

¹² Fârâbî, *El-Medinetü'l Fazıla*, 68, 69.

Tanrı'nın varlığının kendisinden doğmamaktadır. Fârâbî'nin İlk Neden ile ilgili çözümlemesinde, Tanrı'nın varlığına ulaşma, her iki yoldan da yürünmesini gerektirmektedir.

Tanrı'nın varlığı konusunda izlenebilecek iki yol, Paul Tillich (1889-1965) tarafından Ontolojik yöntem ve Kozmolojik yöntem arasındaki farkın ve bağlılığın analizi ile değerlendirilmektedir. Fark, Tillich'e göre, "yabancılaşma-yabancılaşmanın üstesinden gelme" dikatomisinde belirlemektedir. Ontolojik yöntem, özne-nesne arasındaki ayrımın, anlaşılan burada Tanrı-insan arasındaki ayrımın, yadsındığı bir yoldur. Kozmolojik yöntemde ise karşılaşmanın niteliği yabancılıktır. Bu durumda Tanrı'nın varlığı, insanın dışsal bir biçimde erişimine konudur. Tillich, her iki yolun da gereğini vurgular. Çünkü ontolojik yöntem olmadan kozmolojik yöntem "yabancılaşmayı" ortadan kaldıramaz; kozmolojik yöntem ise kısaca, Tanrı'nın izinin bulunduğu dış dünyaya testik bir bakış açısı ile bakmayı sağlar.¹³ Fârâbî'nin felsefesinde Tanrı'nın varlığı ile ilgili sunulan iki yol arasındaki bağlantı nasıl kurulmaktadır? Tanrı'nın varlığının bir temel bilgi olması ve temellendirilerek ulaşılan bir bilgi olması arasındaki ayrık yollar nasıl kesişmektedir?

2. Bilimsel Araştırma Yöntemine Göre Tanrı'nın Varlığını Bilme

Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığı ile ilgili herhangi bir sorgulama yapılmış mıdır? Fârâbî Tanrı'nın varlığına dair bir kanıtlayıcı sorunu ile ilgilenmiş midir? Bu soru ile ilgili farklı görüşler bulunmaktadır. Ancak görüldüğü kadarıyla, Fârâbî'nin felsefe sisteminde Tanrı'nın varlığının kanıtlanması amacıyla, mantıksal biçime sahip bir "delil" geliştirilmemiştir. Buna ek olarak Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığının nasıl bir usullama ile kabul edilebileceği bağlamında, bir temellendirmeden söz edilebilir.

M. Fakhry, Fârâbî'nin düşüncesinde, Tanrı'nın varlığına dair ontolojik bir delillendirmenin olduğunu tespit etmektedir. O, Fârâbî'ye göre, mükemmel varlık kavramına ulaşmanın iki yolu olduğunu ifade etmektedir. Bu yollardan biri, kanıtlayıcı (demonstration) diğeri, fark etme (perception) şeklindedir. Fark etme yolu ile kişi, "maddi olmayan varlıklar dizisinin başında, kendisinden daha mükemmel bir varlığın olamayacağı bütünüyle-mükemmel bir varlığın olması gerektiğini kavrayarak bu kavramın bilincine varır. Fakhry, ayrıca Fârâbî'nin Tanrı'nın varlığının tanıtlanmasında, kozmolojik ve ontolojik yöntemlerin ikisine de yer vermiş olabileceğini düşünmektedir.¹⁴ M. Aydın, Fakhry'nin görüşünün aksine, Fârâbî'nin — "Tanrı ideasından Tanrı'nın varlığına" gitmediği gerekçesiyle — ontolojik bir delil kurduğunu söylemenin kolay olmadığını düşünmektedir.¹⁵

Y. Aydın'ın göre, Tanrı'nın varlığı problemi, Fârâbî'yi fazla meşgul etmemiş; o, evreni rasyonel bir biçimde açıklayabilmek için bir ilk nedene, ilk var-olan Tanrı'ya

¹³ Paul, Tillich, "Din Felsefesinin İki Türü", çev. Bayram Dalkılıç, *Din Felsefesine Giriş*, haz. Bayram Dalkılıç (Konya: Kendözü), 87, 88, 109.

¹⁴ Majid, Fakhry, "The Ontological Argument in the Arabic Tradition: The Case of al-Fârâbî." *Studia Islamica* 64 (1986), 13, 16, 17.

¹⁵ Mehmet, Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014), 29.

ihtiyaç duyduğu noktada, Tanrı'nın var olduğunu çeşitli şekillerde kanıtlama çalışmıştır.¹⁶

M. Karakuş, Fârâbî'nin, “mümkün varlıkların nedensiz bir varlığa ulaşmaları gerekir” delilini kullanarak Tanrı'nın varlığını ispatlamaya çalıştığını düşünmektedir. Karakuş bu düşüncesine, Fârâbî'nin aslında Tanrı'nın varlığını ispatlamayı amaçlamadığını, O'nun varlığından “sistemi gereği” ve “zorunlu olarak” bahsettiğini eklemektedir.¹⁷

Fârâbî'nin felsefesinde Tanrı'nın varlığına ulaştırılan yolun, bir bilimsel araştırma yolu olduğunu düşünmekteyiz. Bu noktada, Yunus Emre ile ilgili B. Dalkılıç tarafından ifade edilen “Yunus Emre'nin Allah'a giden yollarından birisi de ilim yolu (ilm-i hikmet) dur” şeklindeki sözü, Fârâbî için de geçerli görmekteyiz. Nitekim, Yunus Emre'nin yaratıcının varlığına ulaşmada bir yol izlediğini ve bu yolun varlık-bilimsel bir araştırma olduğunu; onun bu yola “hikmet aşkı” etkeniyle girdiğini işaret eden açıklamalar¹⁸, Fârâbî'nin yolunu da betimleyebilir.

Fârâbî'nin Tanrı'nın varlığı problemiyle ilgilenip ilgilenmediği sorusunu yanıtlamaya çalışırken onun, *Harfler Kitabı* (*Kitabû'l Hurûf*) eserinde, Tanrı “var mıdır?” soru kipinin analizini dikkate almak aydınlatıcı olabilir. Fârâbî analizinde, Tanrı'nın var olup olmadığı sorusunu, Tanrı kavramının sınırlarına göre biçimlendirir. Yani Tanrı, “başka bir şeyle kâim olmayan, sebebi olmayan, zatı bölünmeyen” olarak kavrandığı için, Tanrı'nın var olup olmadığı sorulurken, bu soru, diğer varlıklar için kullanılan farklı bir anlam içermektedir. Diğer varlıkların var olup olmadıkları sorusu, onların sebeplerine dair bir araştırmayla da ilişkilidir. “Tanrı mevcut mudur?” sorusuyla ise, zihindeki Tanrı tasavvurunun zihin dışında da aynı olup olmadığı ve bir de Tanrı'nın bir zâtı olup olmadığı sorulmaktadır.¹⁹ Bu son açıklamalardan da hareketle, Tanrı'nın varlığı hakkında bir sorgulamanın, Fârâbî'nin ilgi alanının uzağında bir konu olmadığını düşünmekteyiz.

Fârâbî'nin felsefe sistemi, varlık üzerine araştırmayı gerektirmektedir. Bu araştırmaya başlamak için bir takım temel bilgiler hazır bulunmalıdır. Fârâbî, bu bilgileri “ilk şeyler (el-evâil)”, “meşhur bilgiler (ulûmü'l meşhurât)”, “bilinen ilk şeyler” olarak adlandırır. Bu bilgilerin özelliği, “akılla inkâr edilemez” değildir. Her bilimsel araştırma, bu bilgilerle başlamaktadır.²⁰ Fârâbî'nin felsefe sistemi içinde, araştırmacı, iki tür ilke ile ilgilenmektedir. Bunlar “öğretim ilkeleri (mebâdü't tâlim)” ve “varlık ilkeleri (mebâdü'l vucûd)” olarak ayrılır. Bu ilkeler bir bilgide bütünleşik hâlde ve ayrı hâlde bulunabilir. Bütünleşik ise, o bilgi, araştırma nesnesinin hem varlığını hem nedenini

¹⁶ Yaşar, Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2017), 27.

¹⁷ Mehmet, Karakuş, “Fârâbî Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri”. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/6 (Haziran 2017), 114, 115.

¹⁸ Bayram, Dalkılıç, *Yunus Emre* (İstanbul: Kardelen Yayınları, 2019), s. 45.

¹⁹ Fârâbî, *Harfler Kitabı-Kitabû'l Hurûf* (Türkçe-Arapça), çev. Ömer Türker, Ö. Mahir Alper (İstanbul: Litera Yayınları, 2008), 143-147.

²⁰ Fârâbî, “Mutluluk Yoluna Yönelme”, *Fârâbî'nin İki Eseri* içinde, çev. Hanifi Özcan (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017), 168, 169. Eserin Arapçası için bkz. Fârâbî, *Risâletü't-tenbîh alâ sebîli's-sa'âde*, thk. Sehban Halîfât (Amman: El-Camiatü Ürdüniyye, 1987), 232, 233.

bildirir. Eğer ilkeler ayrı ise, araştırılan konunun varlığı hakkında bilgiyi, öğretim ilkesi; varlık nedeni hakkında bilgiyi, varlık ilkesi sağlar. Araştırma konusunun varlık ilkesi bilinmediğinde, öğretim ilkesi uygun mantıksal sistematikte düzenlenerek varlık ilkesine ulaşılır. Yani öğretim ilkeleri öncül yapılarak oluşturulan mantıksal kıyas düzeninde, sonuç, varlık nedeninin bilgisini vermektedir. Görüldüğü üzere, araştırılan nesnenin varlığının nedeninin bilgisi, nesnenin varlığının bilgisinden sonra edinilmiş olur. Dolayısıyla Fârâbî, aslında, bir nesnenin nedeninin, nesneden önce ortaya çıkmış olmasına rağmen bu bilgiye sonradan ulaşılabilmesine dikkat çekmektedir. Yani ontolojik bakımdan önce gelenin bilgisi, epistemolojik bakımdan sonradan kavranabilmektedir.²¹ Varlıkların ontolojik önceliğini açığa çıkaran araştırma sonunda, varlıkların bu önceliğe göre bir düzen içinde kavranışı, Fârâbî'nin sudûr teorisinde izlenmektedir.

Fârâbî'nin araştırma yönteminde, incelenen konuların sıralanışı, kolaydan zora doğrudur. Buna göre, incelenmesi en kolay olan; en az karışıklığa ve zihinsel zorluğa, hayrete, ıstıraba neden olan konu ile yani sayılar ile başlanması gerekli görülür. Araştırma konuları, kolaydan zora doğru sıralanınca, teorik bilimler arasında, en son konu metafizik olarak belirlenir.²² Metafizik araştırmanın konusu metafizik varlıklardır. Metafizik alanda araştırma yapılırken iki ilke sınıfından yararlanır. Bunlardan biri, “ilk öncüller”, diğeri ise “tabiat ilminde kanıtlanan ilkeler”dir. Fârâbî ikinci sınıf ilkeleri, metafizik araştırma için eğitim ilkeleri olarak almaktadır. Araştırma sonunda, metafizik alandaki varlıkların maddeden uzak, maddesiz olduğu anlaşılır. Bu nedenle, metafizik varlıklar için maddi neden araştırması yapılmayacağı ancak formel neden, ereksel neden ve fail neden araştırmalarının sürdürüleceği belirtilir. Fârâbî, metafizik alandaki araştırmayı bu üç ilkeyi de içermeyen bir varlık ile yani ilk ilke (el-Mebdeü'l Evvel) ile sonlandırmaktadır.²³

Fârâbî'nin, metafizik alandaki varlıklara dair bilgiyi, “hikmet” olarak da adlandırdığı görülmektedir. Hikmet, “en uzak sebeplerin bilgisi (ilmü'l esbâbi'l be'ide)” olan bir bilgiyi ifade etmektedir. Hikmet arayışında, amaç, en uzak sebeplerin sebebi olan bir varlığa varana dek ilerleme olarak belirlenmektedir. Fârâbî'nin hikmet arayışında açıkladığı bilimsel araştırma yönteminin, yukarıda metafizik varlıklar için uygulanan yöntemle aynı olduğu fark edilebilmektedir. Hikmet, teorik (nazarî) kısmın üç erdeminden biridir. Teorik alanın diğer iki erdemi, “teorik akıl (el-aklu'n nazarî)” ve “bilgi (ilm)”dir. Teorik akıl, bir yeti olarak betimlenmektedir. Bu yeti, ilimlerin başlangıcında gerek duyulan ve araştırma ve kıyas ile ulaşılmayan kesin bilgiye, külli zaruri öncüllere erişimi sağlar. Diğer kısım olan bilgi (ilm), teorik aklın kanıtlarının (burhân) kullanılarak “varlığı insana bağlı olmayan, insanın etkide bulunamadığı” konuların incelenmesidir. Teorik alandaki bilgi erdeminin, bir nesnenin varlığı, varlığının sebebi, varlığının ve sebebinin başka türlü olamayacağı konusunda; bir nesnenin varlığının sebebi üzerinden durmaksızın, sadece varlığı ve varlığının başka türlü olamayacağı konusunda kesinlik

²¹ Fârâbî, “Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's Sa'ade)”, çev. Hüseyin Atay, *Fârâbî'nin Üç Eseri* içinde (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974), 6-10. Eserin Arapçası için bkz. Fârâbî, *KitabTahsîlu's-saâde* (Beyrût: Dârü ve Mektebetü'l-Hilal, 1995), 29.

²² Fârâbî, “Mutluluğu Kazanma”, 17.

²³ Fârâbî, *Mutluluğu Kazanma*”, 20; Fârâbî, *KitabTahsîlu's-saâde*, 44, 45.

verdiği açıklanmaktadır. Hikmetin, diğer iki erdemden daha üst-düzyer bir konusu olduğu söylenebilir. Burada, tüm varlıkların sebebi olan bir varlığa doğru ilerleme ve sonra, tüm varlıkları, varlık düzenine göre (merâtibu'l mevcûdat) açıklama ile ilgilenilmektedir.²⁴ Fârâbî'nin hikmet diye adlandırdığı arayışında, İlk Neden'in varlığının bilinmesi ile sonuca ulaşıldığı; İlk Neden'in varlık olarak önceliğe sahip olsa da bilgi açısından sonra ortaya çıktığı; dolayısıyla, İlk Neden'in bilgisine eriştikten sonra, varlığın ontolojik düzeninin (merâtibu'l mevcûdat) bilgisinin keşfedilmiş olduğu izlenmektedir. Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığını bilmenin ikinci uğrağı da bu şekilde ortaya çıkmaktadır.

Fârâbî, metafizik alandaki varlıkları incelerken, ilk ilkeler ile araştırmaya başlama, bu ilkeler ile önce tabiat alanındaki varlıkları inceleme ve bu alanda elde edilen kesin bilgileri de metafizik alandaki varlıkları inceleme sırasında öncül olarak kullanma şeklinde bir araştırma sürecinden bahsetmektedir. Bu araştırma sürecinde, kişi, varlıklar arasındaki nedensel bağlantıları kavrayabilmektedir. Araştırma sonunda İlk Neden'in varlığının bilgisine varılmaktadır. İlk Neden, "en uzak sebeplerin bilgisi" türünden bir bilgidir. En uzak sebep, diğer yakın sebeplerle ilgili araştırmadan sonra gelen bir araştırmanın konusudur. Bu noktada, Fârâbî'nin felsefe sisteminde, bilimsel araştırmanın sonunda konu edinilen İlk Neden'in bilgisinin, kolaylıkla bilinir hâle gelmeyeceğı düşünülebilir.

İlk Neden'in bir temel ilke olarak kabul edildikten sonra, bu temel ilkenin kesin bilgi veren bir sistem içinde temellendirilmesi nasıl bir anlam taşımaktadır? Nitekim bir bilgi temel bir bilgi ise onun temellendirilmesi gerekmemektedir. Fârâbî'nin, ilk bilgilerle ilgili bir ayrıntıdan bahsettiğı görülmektedir. Fârâbî, ilk bilgilerin özelliğinin "akılla inkâr edilemez" olduğunu, onların en fazla dille inkâr edilebileceklerini iddia etmektedir. Ancak o, bu ilk bilgilerin, kesin bilgiler olsalar da hem herkeste bulunmadığını hem de bazıları kolay bilinirken bazılarının uğraşlar sonucu "bilinir hâle geldiğı"ni kaydetmektedir. Kolayca bilinmeyen ilk bilgiler düşünmeyi gerektirmektedir. Fârâbî, insan zihninde en başından beri bulunmasına rağmen, ilk bilgilerin farkına varılmadıkça da bilinir hâle gelmeyeceğini ve bunların zihinde ayırt edilmemiş, bütünsel olabileceğini söylemektedir.²⁵

Bilinen ilk ilkeler arasında sayılan İlk Neden, kesin bilgi olmakla birlikte kolayca bilinmeyen ilk bilgiler arasında sayılabilir mi? Biz bu sorunun olumlu yanıtlanabileceğini düşünmekteyiz. Bu düşüncemizin desteğı, Fârâbî'nin, metafizik araştırmanın sonunda, İlk Neden'in bilgisine ulaştıran bilimsel araştırma sistemidir. Fârâbî, İlk Neden'in insan zihninde var olan bir bilgi olduğunu kabul etmektedir. Fârâbî, genelde ilk bilgiler ile araştırmaları başlatmaktayken İlk bilgilerden olan İlk Neden ile de araştırmayı sonlandırmaktadır. Sonuçta İlk Nedenin, diğer varlıkların nedensel bağlantılarının anlaşılması sonunda, bilinir hâle geldiğı anlaşılmaktadır.

Fârâbî'nin felsefe sisteminde, İlk Neden'e hem bir temel bilgi hem araştırma süreci içinde temellendirilen bir bilgi olarak rastlanması, İlk Neden'in "nasıl" bir temel ilke

²⁴ Fârâbî, "Siyaset Felsefesine Dair Görüşler", *Fârâbî'nin İki Eseri* içinde, 70-73; Eserin Arapçası için bkz. Fârâbî, *Fusûlü'n-Müntezza*, nşr. Fevzi M. Neccar (Beyrut: Dâru'l Meşrik, 1971), 50-53.

²⁵ Fârâbî, "Mutluluk Yoluna Yönelme", 168, 169.

olduğu ile ilgili açıklanabilir. Bu temel ilke, uğraşlar sonucu bilinir hâle gelebilen, üzerinde düşünmeyi gerektiren nitelikte bir ilk bilgidir. Temel önermelerin apaçık olma durumlarının, kişiden kişiye değişebileceği, bazı doğruların bazı bilgili kişilere apaçık olabileceği görüşünün, başka düşünürler tarafından da benimsendiği, M. S Reçber'in aktarımıyla anlaşılmaktadır. Bu aktarımda, örneğin T. Aquinas'ın "maddi olmayan varlıklar yer kaplamazlar" gibi bazı doğruların, sadece bilgililere açık olacağı fikri yer almaktadır.²⁶

İddiamızı destekleyecek bir başka nokta, İlk Neden'in Tanrı olarak görülmesi ile ilgilidir. Fârâbî, İlk Neden'e, Tanrı (İlâh) olarak inanılması gerektiğini düşünmektedir.²⁷ Bu inancın, İlk Neden'in bilgisine diğer varlıkların nedeni olarak ulaşıldıktan sonra gündeme getirildiği dikkate alınır, İlk Neden'in Tanrı olmayla ilgili anlamının daha sonra fark edilebileceğine varılabilir. İlk Neden, Tanrı olarak kabul edilebilecek bir ilk varlık olmaktadır.

Eğer Tanrı olarak inanılması gereken İlk Neden, kolayca kavranan bir temel bilgi olsaydı, Fârâbî'nin, herkesin İlk Neden olarak bilinen varlık kapsamında bir Tanrı inancına sahip olduğunu düşünmesi gerekirdi ki bu düşünce, insanların dinsel inançla ilgili tutumlarıyla bağdaşmayabilmektedir. Fakat, İlk Neden'in bilgisi, kolay sayılmayan ve herkeste bulunmayan temel bilgiler gibi bir bilgi olarak anlaşılırsa, bu bilginin temellendirilmesi anlamlı hâle gelmektedir. Ayrıca İlk Neden'in varlık olarak bilinmesi, Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkisi hakkındaki yaklaşımı²⁸ dikkate alındığında, doğru Tanrı inancının ilkesinin (veya kanıtının) bilinmesi demektir. Bu nedenle Fârâbî'nin felsefesindeki İlk Neden kavramı, dinsel Tanrı kavramı için ölçüt işlevindedir.

Tanrı inancının bir temel inanç olduğunu iddia eden Plantinga, herkesin bu inanca sahip olmadığı durumunu, dinsel bir bakış-açısından doğru açıklamaya çalışmaktadır. Plantinga Hıristiyan teoloğu Calvin'e başvurarak insanın Tanrı'ya inanmasının baskılanabileceğini iddia etmektedir. Plantinga, aslında Tanrı inancının, insanın doğasına içkin olsa da "günah" durumundan dolayı, Tanrı'ya inanmanın insana "zor" ve "mantıksız (absürt)" geldiğine kanidir.²⁹ İlk bilgilerden olan İlk Neden'in (Tanrı), herkes tarafından inanç evrenlerine dahil edilememesi, Fârâbî'nin ilk bilgileri, kesin ve aklen inkâr edilemez bilgiler olarak nitelenmesiyle birlikte, bu bilgilerden bazılarının herkese açık olmayışı ve kolayca bilinmemesi ile açıklanabilir. Fârâbî'nin felsefe sisteminin içinden doğru yapılan bu açıklamada, Plantinga'nın açıklamasındaki gibi, dinsel bir öğretiyi bağlanılmadığı ayrıca belirtilmelidir.

²⁶ Mehmet Sait, Reçber, "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği", *Felsefe Dünyası* 39 (2004), 22.

²⁷ Fârâbî, *İlimlerin Sayımı*, 123; *İhsau'l Ulûm*, 66.

²⁸ Bkz. Fatih, Toktaş, "Kitabu'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi", *Divan: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi*, 12 (2002), 260, 261.

²⁹ Alvin Plantinga, "Reason and Belief in God", *Faith and Rationality*, ed. Alvin Plantinga, Nicholas Wolterstorff (London: University of Notre Dame Press, 1983), 66; Johnsen, "Basic Theistic Belief", 462.

Sonuç

Fârâbî'nin felsefe sisteminde, Tanrı'nın varlığı ile ilgili bilgiden söz eden iki yola rastlanabildiği sonucu çıkarıldı. Bu yollardan birinin, Tanrı'nın varlığı bilgisini, bir temel inanç konusu olarak anlamaya olanak tanıdığı; diğer yolun ise Tanrı'nın varlığını, temellendirilen bir bilgi olarak gösterdiği yargısına varıldı.

Tanrı'nın varlığı hakkındaki inancın, Fârâbî'nin düşüncesinde hem temel bir inanç olarak hem de temellendirilebilen bir konu olarak nasıl anlaşılabilirliği değerlendirildi. Değerlendirme neticesinde, Fârâbî'nin ilk bilgiler olarak bahsettiği temel önermelerin, aslında eşit düzeyde açık ve kolay anlaşılır olmadığı düşüncesinden hareketle, ilk bilgilerden biri sayılan İlk Neden'in de açık ve anlaması kolay olmayan ilk bilgilerden olduğu çıkarıldı. Bu çıkarım ile İlk Neden'in, Fârâbî'nin bilimsel araştırma sürecinde kesin bilgi ile bilinebilecek olması anlaşılır kılınabilir. Yapılan çıkarım, Fârâbî'nin düşünce sistemi içinde, temel bir bilgi olmasına rağmen neden herkesin Tanrı inancına sahip olmadığı konusu için de bir gerekçe olabilir.

Tanrı'nın bir temel ilke olması, bu ilkeyi temellendirmenin olanağını da verdiği düşünülebilir. Çünkü İlk Neden'in Fârâbî'nin felsefe sisteminde icadı değil keşfi gerçekleştirilebilir. Keşfedilecek olan baştan beri mevcut bir konumdur. İlk Neden'in keşfi, temellendirmeye gönderme yapabilir ama keşfedilenin kendisi bir temeldir.

“İlk Neden” (es-Sebebü'l Evvel) kavramının İlk olma ve Neden olma bakımından anlaşılması da Fârâbî'nin bilimsel araştırma sürecinin sonunda gerçekleşebilir. Çünkü varlıkların düzenlenmesi (merâtibu'l mevcûdat) ile Tanrı'nın varlık konumu bilinir hâle gelmektedir. Sonuçta, İlk Neden'in maddeden uzak metafizik bir varlık olup olmadığı da varlıkların ontolojik durumlarını açıklamadan aydınlığa çıkarılamayabilir.

Kaynakça | References

- Aydın, Mehmet. *Din Felsefesi*. İzmir: İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, 2014.
- Aydın, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayınları, 2017.
- Fakhry, Majid. "The Ontological Argument in the Arabic Tradition: The Case of al-Fârâbî". *Studia Islamica* 64 (1986), 5-17. <https://doi.org/10.2307/1596043>
- Dalkılıç, Bayram. *Yûnus Emre*. İstanbul: Kardelen Yayınları, 2019.
- Fârâbî. "Mutluluğu Kazanma (Tahsîlu's Sa'ade)", çev. Hüseyin Atay, *Fârâbî'nin Üç Eseri*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Fârâbî. "Mutluluk Yoluna Yönelme", *Fârâbî'nin İki Eseri*. çev. Hanifi Özcan. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017)
- Fârâbî. "Siyaset Felsefesine Dair Görüşler", *Fârâbî'nin İki Eseri* içinde, çev. Hanifi Özcan. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2017.
- Fârâbî. *El Medinetü'l Fazıla*. çev. Nafiz Danışman. Ankara: MEB İslam Klasikleri Yayınları, 2001.
- Fârâbî. *Fusûlü'n-Müntezze*, nşr. Fevzi M. Neccar. Beyrut: Dâru'l Meşrik, 1971.
- Fârâbî. *Harfler Kitabı-Kitabül Hurûf* (Türkçe-Arapça), çev. Ömer Türker - Ö. Mahir Alper. İstanbul: Litera Yayınları, 2008
- Fârâbî. *İhsâu'l Ulûm*, Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1996.
- Fârâbî. *İlimlerin Sayımı*, çev. Ahmet Ateş. İstanbul: MEB Yayınları, 1990.
- Fârâbî. *Kitab Tahsîlu's-sa'ade*. Beyrût: Dâru ve Mektebetü'l-Hilal, 1995.
- Fârâbî. *Kitabu'l Burhân* Türkçe-Arapça, çev. Ömer Türker - Ö. Mahir Alper. İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Fârâbî. *Kitâbü Ârâ'i Ehli'l-Medîneti'l-Fazıla*. Beyrût: Dâru'l-Meşrik, 1986.
- Fârâbî. *Risâletü't-tenbîh alâ sebîli's-sa'ade*, thk. Sehban Halîfât. Amman: El-Camiatü Ürdüniyye, 1987.
- Goetz, Stewart C. "Belief in God Is not Properly Basic", Geivett, R. Douglas (ed.) v.d. *Contemporary Perspectives on Religious Epistemology*. Oxford: Oxford University Press, 1992, 168-177.
- Johnsen, Bredo J. "Basic Theistic Belief". *Canadian Journal of Philosophy* 16/3 (September 1986), 455-464.
- Karakuş, Mehmet. "Fârâbî Düşüncesinde Tanrı'nın Varlığı ve Nitelikleri". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/6 (Haziran 2017), 109-134. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/388776>
- Plantinga, Alvin. "Is Belief in God Properly Basic?", *Noûs*, 1/15, 1981, 41-51.
- Plantinga, Alvin. "Reason and Belief in God". Plantinga, Alvin - Wolterstorff, Nicholas (ed.) *Faith and Rationality*. London: University of Notre Dame Press (1983), 14-93.
- Reçber, Mehmet Sait. "Plantinga ve Tanrı İnancının Temelselliği". *Felsefe Dünyası* 39 (2004), 20-41. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1870250>
- Robbins, J. Wesley. "Is Belief in God Properly Basic". *International Journal for Philosophy of Religion* 14 (1983), 241-248.
- Tillich, Paul. "Din Felsefesinin İki Türü". çev. Bayram Dalkılıç. *Din Felsefesine Giriş*. haz. Bayram Dalkılıç. 87-111. Konya: Kendözü.
- Toktaş, Fatih, "Kitabu'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi". *Divan: Disiplinler arası Çalışmalar Dergisi* 12 (2002), 247-275.